

TOKAT SEMPOZYUMU
01-03 KASIM 2012 TOKAT
BİLDİRİLER

CİLT III

Yayına Hazırlayanlar
Prof. Dr. Ali AÇIKEL
Yrd. Doç. Dr. Samettin BAŞOL
Yrd. Doç. Dr. Ali Osman SOLMAZ
Öğrt. Gör. Murat HANİLÇE

TOKAT-2012

Molla Lütü'nin İlmî ve Felsefî Kişiliği

Murat DEMİRKOL¹

Özet

Fatih ve II. Bayezid dönemlerinde yaşamış olan Tokatlı Molla Lütü (ö.1495), Tokat'ın yetiştirdiği büyük bilgin ve düşünürlerden biridir. Tokat'ta doğduğunu bizzat söyleyen Molla Lütü, ilköğrenimini bir âlim olan babası Kutbüddin Hasan'ın yanında gördü. Sonra İstanbul'a gitti ve orada Sinan Paşa'dan mantık, felsefe ve kelim; onun da teşvikiyle Ali Kuşçu'dan matematik okudu. Vezirlik makamına gelen hocası Sinan Paşa'nın tavsiyesiyle Fatih tarafından saray kütüphanesine hafız-ı kütüb olarak atandı. Bu görev onun çok sayıda kitap mütalaasına ve ilimlerde derinleşmesine vesile oldu. Sinan Paşa'nın sürgün edilmesi üzerine onunla birlikte Seferihisar'a gitti. Fatih'in ölümünün ardından tekrar İstanbul'a döndü ve II. Bayezid tarafından Bursa Yıldırım Bayezid Medresesi müderrisliğine getirildi. Bundan sonra değişik medreselerde müderrislik yapan Molla Lütü, rakiplerinin kıskançlığı yüzünden uğradığı zındıklık suçlaması sonucu yargılanarak idam edildi. Kıvrak zekâsı, nüktedanlığı ve sözünü esirgememesiyle tanınan bilgin düşünür, felsefe, mantık, matematik ve çeşitli dinî ilimler alanında önemli eserler vermiştir. Molla Lütü, genelde hukukiliği hep tartışma konusu edilmiş olan trajik idamıyla gündeme getirilmiştir. Biz bu tebliğde onun ilmî ve felsefî kişiliğine değineceğiz. Düşünürümüz Osmanlı ilim dünyasında felsefe ve pozitif bilimlerin giderek güç kaybettiği bir dönemde mantık, felsefe ve matematik üzerinde çalışmalar yapmıştır. Onu felsefe ve pozitif bilimlerle dinî ilimleri bir araya getiren âlimler silsilesinin azalmaya yüz tutan son halkalarından biri olarak görmek mümkündür. Molla Lütü'nin hatırası kadar Türk kültür ve medeniyeti için de yapılacak en önemli işin onun yazma halinde araştırmacıların teveccühünü bekleyen eserlerinin edisyon kritik yapılarak yayınlanması olduğunu düşünüyoruz.

Anahtar sözcükler: Molla Lütü, bilim, felsefe, medrese, Osmanlı

Molla Lütü, 15. yüzyılın canlı ilim atmosferinde yaşamış keskin zekâlı, sivri dilli ve nüktedan bir âlim ve düşünürdür. Molla Lütü, Sarı Lütü, Deli Lütü, Mevlana Lütü, Lütüfullah Tokadî, Maktûl veya Şehid gibi lâkaplarla anılan düşünürümüzün tam adı; Lütüfullah b. Kutbeddin Hasan et-Tokadî'dir.² Doğum tarihi belli olmamakla birlikte kendi beyanıyla Tokat'ta doğduğu

¹ Yrd.Doç.Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, muratdemirkol1968@hotmail.com

² Katip Çelebi, *Keşfüz'z-Zünun*, c. 2, s. 1253, 1905, 1762, 1765; Gökyay O. Şaik, *Molla Lütü*, Ankara 1987. s. 35.

kesindir.³

Sinan Paşa lâkabıyla meşhur Sinanüddin Yusuf (ö.1486)'un yanında yetişmiş ve ondan kelim, felsefe ve mantık okumuştur. Molla Lütü, hocası Sinan Paşa'nın tavsiyesiyle Ali Kuşçu'dan matematik okumuş ve bu ilimde hocasına hocalık yapmıştır. Sinan Paşa 1470'de Fatih'in veziri olunca onun hazine kütüphanesi müdürlüğüne (hafızu'l-kütüb) getirilmesini sağlamıştır. Bir sebeple Fatih ile arası açılan Sinan Paşa, Sivrihisar'a sürülmüş; Molla Lütü de hocasıyla birlikte gitmiştir. Fakat daha sonra II. Bayezid döneminde Molla Lütü'nin önce Bursa Sultan Bayezid Han Medresesi'ne atanmış, sonra sırasıyla Filibe Şihabüddin Paşa Medresesi, Edirne Darülhadis Medresesi, İstanbul Semaniye Medreseleri ve Bursa Sultan Murad Medresesi'nde de görev yapmıştır.

1. Molla Lütü'nin İdamı

Osmanlı düşünce tarihinde zındıklık ve mühlitlik suçlamasıyla idam edilmiş ilk kişi olan Molla Lütü'nin tedris hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Kaynaklar daha çok onun mazlum bir şekilde öldürülmesi meselesini gündeme getirmişlerdir. Rivayetlere göre onun hakkında mühlit ve zındık olduğu gerekçesiyle II. Beyazıd'a şikâyetle bulunmuş, padişah da durumun teftişi ve aydınlatılması için vezirlerden İskender Paşa'yı görevlendirmiştir.⁴ Aşık Çelebi, İskender Paşa'nın Molla Lütü'ye kırgın olduğundan bahsetmekte ve bu teftişin ardından Molla Lütü'nin 19 gün hapsedildiğini yazmaktadır.⁵ Bu arada Molla Muhyiddin (Hatibzade) (ö.1495), Mevlana Muhyiddin (Molla Ahaveyn) (ö.1495), Mevlana Hamidüddin (Molla Efdalzâde) (ö.1498), Germiyanlı Molla Kasım (Molla İzarî) (ö.1496) ve Mevlana Alaaddin (Molla Arap) (ö.1524) gibi isimlerden oluşan mahkeme heyeti, Molla Lütü'ye isnat edilen suçlamaları görüşmüş, onun mühlit ve zındık olduğuna hükmederek siyaseten katline karar vermişlerdir.⁶ Ancak bu fetvanın sebebi hakkında bir bilgi yoktur. Üstelik Molla Lütü, kendisine yöneltilen suçlamaları reddederek küfür ve şirkten uzak olduğunu ısrarla söylemesine rağmen bu karar II. Beyazıd ve vezirler tarafından da onaylanmıştır. Neticede Molla Lütü, At Meydanı'nda (Sultan Ahmed Meydanı) 25 Rebiülevvel 900'de (24 Aralık 1494) kafası kılıçla kesilerek idam edilmiştir.⁷ İdamının ardından Eyüp'te Defterdar Mahmud Çelebi Mescidi yakınlarına defnedilmiştir.

Molla Lütü'nin durumunu görüşmek üzere toplanan mecliste neler konuşulduğu hakkında fazla bilgi mevcut değildir. Bu konudaki mevcut

³ Molla Lütü, *Şerhu Mevzuati'l-Ulüm*, Köprülü Ktb., 1596, vr. 25b; Hoca Sadeddin, *Tacü't-Tevarih*, İstanbul 1279, c. 2 s. 547

⁴ Aşık Çelebi, *Meşâirü's-Şuarâ*, G.M. Meredith-Owens, London 1971, vr. 105 b. vr. 106a.

⁵ Aşık Çelebi, *a.g.e.*, vr. 105b-106a.

⁶ Aşık Çelebi, *a.g.e.*, vr. 106a; Mecdi Efendi, *Tercüme-i Şakâyık*, İstanbul 1878, s. 297.

⁷ Mecdi, *a.g.e.*, s. 297.

bilgilerin çoğu, meclis içinde bulunan Molla Ahaveyn'in Risale fî Ahkâmi'z-Zındık adlı küçük eserinde mevcuttur.⁸ Molla Ahaveyn, yazdığı risalede, mecliste Molla Lütfi'nin şerî açıdan; zındıklık, peygambere sövme ve dinden çıkma suçlarını ihtiva eden sözler sarf ettiğinin tespit edildiğini belirtmektedir. Ortaya çıkan bu durum, II. Beyazıd'a arz edildiğinde onun, meselenin şer'î açıdan halli konusunda mahkeme heyetine tam yetki verdiğinden bahseden Molla Ahaveyn, bundan sonraki safhada bazı tartışmaların yaşandığını, görüş ayrılığının çıktığını ve bu tartışmaların bir hayli uzadığını ifade etmektedir.⁹ Molla Ahaveyn'in bu risalesi, taraflı yazılmış olmakla birlikte birinci elden bilgiler ihtiva eden en önemli kaynaktır.

Molla Ahaveyn'in risalesindeki bilgilerin dışında kaynaklarda iki yüz kadar kişinin Molla Lütfi'nin aleyhinde şahitlik yaptığı ve Efdalzâde ile Molla Ahaveyn'in fetvadan kaçtığı bilgisi yer almaktadır. Âşık Çelebi, Molla Ahaveyn'in değil, ama Efdalzade'nin fetva vermediği konusunda diğer kaynaklarla hemfikirdir. O, Ahaveyn'in önce tereddüt etmesine rağmen idam fetvası verdiğini zikretmektedir.¹⁰

Mahkeme heyetinin kimi üyeleri hakkında bazı olumsuz kayıtlar vardır. Özellikle Hatipzâde ve Molla İzarî'nin ilmî yetersizlikleri ve Molla Lütfi'nin eleştirilerinden yılgınlıkları sıkça gündeme getirilmektedir. Hatta Taşköprülüzâde, idamdan sonra Hatipzâde'nin onun evine gelerek kitabını onun tenkitlerinden kurtardığına dair sözler sarf ettiğini nakletmektedir.¹¹

Molla Lütfi'nin katledilme sebebiyle ilgili olarak birçok kaynakta yer alan ilk husus, onun kişiliğiyle alakalıdır. O, sözünü sakınmayan, devamlı tenkit eden, kim olduğuna bakmadan ağza alınmayacak sözler sarf ederek karşısındakini inciten ve bundan dolayı düşman edinen bir kimse olarak nitelendirilmektedir.¹² Bu açıdan, tenkitçi ve nüktedan kişiliğinin onun sonunu getiren etkenlerden biri olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim öğrencisi İbn Kemal de bu gerçeğe işaret ederek, onun hased-i akran belasına uğradığını söylemektedir.¹³ Çünkü İbn Kemal'in burada bahsettiği hased-i akran belasından Molla Lütfi'nin kendisi de birkaç risalesinde bahsetmektedir.

Bunlardan biri, onun meşhur Risale fî Usuleti Seb'ı's-Şidad adlı küçük risalesinde geçmektedir. O bu risalesinin başında, II. Bayezid huzurunda yapılan sohbetlerde tartışma yolunun kendisine kolay geldiğinden bahisle şöyle der: "... Bir insanın takati oranında mübahasede bulundum; fakat yine de hak, batıl perdelerinin altından ortaya çıkmadı. Bu ise açıklamadaki eksiklik yüzünden değil, bilakis Allah'ın bana verdiğine haset ederek düşmanlık ve

⁸ Mevcut nüshalarından biri Milli Ktb. 431/1, 4614/2

⁹ Molla Ahaveyn, *Risale fî Ahkâmi'z-Zındık*, Milli Ktb., 431/6, vr. 33a-33b.

¹⁰ Âşık Çelebi, *a.g.e.*, vr. 106a.

¹¹ Mecdî, *a.g.e.*, s. 297-298.

¹² Latifi, *a.g.e.*, s.296; Molla Ahaveyn, *a.g.e.*, vr. 33a.

¹³ Hocazade, *Tacüttevarih*, İstanbul 1279, c. 2, s. 615.

inatçılık yapan bu dönemin ehlinin (alimlerin) kötü alışkanlığı yüzündendir.”¹⁴

15. yüzyılın ikinci yarısındaki ilmî hayat hakkında aktarılan bazı bilgiler, ulema arasında ciddi bir rekabet ortamının oluştuğunu ve bunun gruplaşmalara ve hatta düşmanlığa kadar vardığını göstermektedir. Fatih döneminden itibaren başlayan bu gruplaşmada, kozmografya ve musiki çalışmalarıyla tanınan ve Zeyniye tarikatine mensup olan Konyalı Muslihüddin Vefa'nın (ö.1491) tekkesi (Şeyh Vefa Tekkesi) daha hür düşünceli âlimlerin toplandığı bir merkez konumundaydı. Molla Lütfi'nin hadis dersleri verdiği bu tekkede Hocazâde, Sinan Paşa, Molla Lütfi, Zenbilli Ali Cemali Efendi gibi âlimler toplanıyordu. Karşılarındaki mutaassıp zümreyi ise Karamanî Mehmet Paşa, Hatipzâde, Molla İzarî ve Molla Ahaveyn gibi isimler teşkil ediyordu. Bu zümrelere mensup kişiler zaman zaman birbirleriyle kıyasıya çekişiyorlardı. Hatta bu kavga, mutaassıp zümrenin Şeyh Vefa Tekkesi müdavimlerini itikatsızlıkla suçlayacağı kadar ileri gitmişti.¹⁵

Molla Lütfi, ilmiye sistemindeki olumsuzlukları ve liyakatsiz kişilerin medreseleri işgal etmesini mizahi bir tarzda yazdığı Harnâme adlı risalesinde sert bir üslupla dile getirmiştir. O, Harnâme'sinde, idarî makamların müderris tayinindeki rollerini konu edinerek, istediği medreseye tayin olamayan bir müderrisin orada görev yapan müderrislere tahammülsüzlüğünü, kendisinin her şeyi bilen bir âlim olduğu iddiasında bulunmasını ve bu konuda vezirlerle tartışmasını anlatmakta ve bunu Uslu Şuca adlı bir müderriste sembolize etmektedir.¹⁶ Dönemin en yüksek dereceli medresesi olan Semâniye Medreseleri hakkında ciddi eleştirilerin de yer aldığı bu risale, 15. asır Osmanlı düşüncesinin, bir taraftan en aktif dönemlerinden birini yaşarken, diğer taraftan bazı önemli şikâyetlere maruz kaldığını göstermektedir.

Molla Lütfi'nin idamıyla ilgili ikinci bir muhtemel sebep, onun aleyhinde yazılmış olan mektuplardır. Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan ve ikisi Erünsal tarafından bulunarak yayımlanan, birisi de Maraş tarafından bulunan üç mektupta¹⁷ onunla ilgili ciddi iddialar ortaya atılmaktadır. Üçü de muhteva olarak aynı olan mektuplardan bir tanesi Sinan Paşa'nın kardeşi Bursa kadısı Ahmet Paşa'ya aittir. Mektupların ana konusu, Yakup Paşa'nın ölümünden sonra vakfiyesinin Molla Lütfi tarafından, araya birtakım kişiler sokularak gasp edilmesi; Hızır Bey, Yakup Paşa ve Sinan Paşa'nın özel eşyalarının ve paralarının onun tarafından alınması iddiasıdır. Tarafsız olmaktan uzak olan bu mektuplarda Ahmet Paşa, Molla Lütfi'nin kendisinin hasmı olduğunu açıkça söyleyerek arznâmeye başlamakta ve onu dinsiz, itikatsız,

¹⁴ Molla Lütfi, *Risale fi Usuleti Seb'ı Ş-Şidad*, Süleymaniye Ktb., 2029, vr. 83b-84a.

¹⁵ Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1975, c.2, s.653-668.

¹⁶ Maraş, İbrahim, *Molla Lütfi'nin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992, s. 42-84; Molla Lütfi, *Harname*, Türk Folklorü, Belleten, 1986, s. 157-182.

¹⁷ Bu üç mektup ve transkribeleri için bkz. Maraş, a.g.e., s. 8-18.

hileci vb. çok ağır sıfatlarla suçlamaktadır. Ayrıca onun, Fatih'in kütüphane müdürü iken kitapların kıymetli olanlarını, kıymetsiz olanlarla değiştirdiğini iddia etmektedir. Burada geçen kütüphane müdürlüğü sırasındaki ihanetinden Molla Ahaveyn de bahsetmekte ve hatta bu yüzden azledildiğini söylemektedir.¹⁸

Bahsedilen iki kaynaktan başka, sadece Latîfî Tezkiresi'nde iki yerde bununla ilgili telmih yoluyla kayda rastlanmaktadır. Bunlardan birincisinde Latîfî, Molla Lütî'nden bahsederken, ona kin besleyen düşmanlarının "aşere-i muhabbese" olayını gündeme getirdiklerinden söz açmakta, ancak bu olayın detayına girmemektedir. Muhabbese kelimesinin, lügatte, "vakıf mallarını elde etme" anlamına geldiği düşünüldüğünde bu olayın Ahmet Paşa'nın mektuplarıyla yakından alakası olduğu görülecektir. Nitekim aynı eserin, Lütî'nin öğrencilerinden Vasiî Çelebi ile ilgili maddesinde "Merhum Mevlana Lütî'nin on'larındandır." ibaresi geçmektedir.¹⁹ Bunlar dışında henüz bu ihanet ve soruşturmadan bahseden başka bir kaynağa rastlanmamıştır. Bu soruşturmanın idama götüren soruşturma olması da muhtemeldir. Bu sebeple, taraflı olduğu kesin olan iki kişinin ithamlarına istinaden yapılan suçlamaların doğru olduğu söylenemez.

Molla Lütî hakkında ortaya atılan suçlamalardan üçüncüsü ise, Şakâyık'ta geçen, onun namazı inkâr ettiği şeklindeki iddiadır. Taşköprülüzâde'nin, kendi amcası olan Kıvamüddin Kasım'dan naklettiği rivayete göre; Molla Lütî, Vefa Tekkesi'ndeki hadis dersi sırasında namazın huşû içinde kılınmasına örnek vermek amacıyla Hz. Ali ile ilgili bir olayı nakletmiştir. Buna göre o, Hz. Ali'nin kendisine isabet eden bir okun acısından kurtulmak amacıyla, kendisi namazda iken çıkarılmasını istediğine işarette bulunarak: "Gerçek namaz budur, yoksa bizim kıldığımız amel kuru kalkıp eğilmez." şeklinde bir söz sarf etmiştir. Taşköprülüzâde'nin naklettiğine göre Kıvamüddin Kasım, olayın aynen bu şekilde geçtiğine yemin etmesine rağmen, bazı muhalifleri onu namazı inkâr etmekle suçlamışlardır.²⁰ Gerçekten de onun ilhad ve zındıklıkla suçlanmasına dayanak teşkil eden en ciddi rivayet, Hz. Ali olayıdır. Ancak, Kıvamüddin Kasım'ın, olayın dinleyenler tarafından çarpıtılarak anlatıldığını yeminle belirtmesi, Molla Lütî'nin ilmî kişiliği ve eserleri de dikkate alındığında anlatılanların asılsızlığını ortaya koymaktadır.

Molla Lütî'nin haksız yere idam edilmesi, hukukî ve siyâsî yönleriyle birçok araştırmaya konu olmuştur. Doç. Dr. Şükrü Özen'in *İslam Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lütî'nin İdamının Fıkhîliği*²¹ ve Prof. Dr. Mehmet Evkuran'ın *Osmanlı Bürokrasisinde Yüksek Siyaset-Ulemâ İlişkileri:*

¹⁸ Molla Ahaveyn, *a.g.e.*, Milli Ktp. nüs., vr. 33 (a); İbrahim Efendi nüs., vr. 24a-24b.

¹⁹ Latîfî, *Latîfî Tezkiresi*, haz. M. İsen, Ankara, 1990, s. 298, 480.

²⁰ Taşköprülüzâde, *Şakâyıkü'n-Nu'mâniyye*, Beyrut 1975, s. 170; Mecdî, *a.g.e.*, s. 298.

²¹ Bkz. *İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı 6, 2001, s.17-62.

*Molla Lütü Örneğinde Bir Değerlendirme*²² adlı çalışmaları bunlara verilebilecek iki değerli örnektir.

2. Molla Lütü'nin Eserleri

Kaynaklar, Molla Lütü'nin cesur, derin, kıvrak zekâlı, nüktedan ve tenkitçi bir âlim olduğuna işaret etmektedir.²³ Hem astronomi ve matematik gibi fen bilimlerinde, hem de mantık, kelim ve felsefe alanlarında temayüz etmiş bir şahıstır. Aynı zamanda bir şair olan Molla Lütü, sade Türkçe ile oldukça güzel şiirler yazmıştır. Onun, dervişane kıyafeti ve davranışları, sufilik yönünün olduğunu da göstermektedir. Şeyh Vefa Tekke'sine gidip geldiği bilirse de onun tasavvufa intisap edip etmediği kesin değildir.

Molla Lütü, kelim, felsefe, matematik, mantık ve mizah gibi birçok alanda eserler vermiş bir âlimdir. Telif, şerh ve haşiyelerinde eserleri bulunan Molla Lütü, iki eserinin dışında bütün eserlerini Arapça yazmıştır. Mizahla ilgili eseri Harnâme (veya Risale fi Uslu Şuca) adlı eserinin tamamı ile Risale fi İlmi'l-Adab adlı eserinin 38 varaklık Arapça bölümünden sonraki 67 varaklık kısmı Türkçedir.

1- *Zübdetü'l-Belâga/Risâle-i Mevlana Lütü min İlmi'l-Belâğa*²⁴

2- *Risâle fi Tahkiki Vucûdi'l-Vâcib* (Vucûdu'l-Mebdei'l-Evvel)²⁵

3- *Taz'ifu'l-Mezbah* (Sunak Taşının İki Katının Bulunması Hakkında):

Kitap iki bölümden oluşur. Birinci bölümde kare ve küp tarifleri, çizgilerin ve yüzeylerin çarpımı ve iki kat yapılması gibi geometri konuları ele alınmıştır. İkinci bölümde ise meşhur Delos problemi incelenmiştir. Molla Lütü'nin bu problemi, İzmirli Theon'un eserinden öğrendiği anlaşılmaktadır. İzmirli Theon, İskenderiye Kütüphanesi müdürü Eratosthenes'e atıfla, Delos adasında büyük bir veba salgını çıkınca ahalinin Apollon rahibine müracaat ederek bu salgının geçmesi için ne yapmak gerektiğini sorduklarında, rahibin tapınaktaki sunak taşını iki katına çıkartmalarını tavsiye ettiğini, böylece kolaylıkla çözülemeyecek bir matematik problemi ortaya çıkmış olduğunu yazar. Mimarlar bu işi başaramayınca, Platon'un yardımını isterler. Platon, rahibin sunak taşına ihtiyacı olduğundan değil, Yunanlılara matematiği ihmal ettiklerini ve küçümsediklerini söylemek maksadında olduğunu bildirdikten sonra problemin orta orantı ile çözüleceğini ifade etmiştir. Molla Lütü, eserini işte bu hikâyeye dayanarak yazmıştır. Kitabında, tapınaktaki sunak taşının iki katına çıkarılması probleminden yola çıkarak küpün iki kat yapılmasının, yanına başka bir küp ilave etmek demek olmayıp onu sekiz defa büyütmek olduğunu

²² Bkz. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008/1, c.7, sy. 13, s. 37-60.

²³ Aşık Çelebi, *a.g.e.*, vr. 106a; *Latîfi Tezkiresi*, haz. M. İsen, Ankara 1990, s. 296.

²⁴ 900/1494-95. Yazma, 105 y.; 30 cm. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmet Bölümü no. 1693'de kayıtlı nüshanın fotokopisidir.

²⁵ Süleymaniye Kütüphanesi, Yenicami, nr. 1181.

açıklar.²⁶

4- *Haşiyeye ala Haşiyeti's-Şerhi'l-Metâli*²⁷: Molla Lütü'nin en hacimli eseridir. Sirâceddîn el-Urmevî'nin mantıkla ilgili *Metâliu'l-Envâr* eserine Kutbeddin Râzî tarafından yazılan *Levâmiu'l-Esrâr* adındaki şerhi için Cürçânî'nin yazdığı haşiyeye dairdir.

5- *Haşiyeye ala Şerhi'l-Miftâh*²⁸: Bu eser, Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm* adlı kitabının belağat ilimleriyle ilgili olan üçüncü bölümüne Cürçânî tarafından yazılan şerhin haşiyesidir. Anlaşıldığı kadarıyla Molla Lütü bu eseri bazı anlaşılması zor yerleri açıklamak ve kolaylaştırmak amacıyla yazmıştır.²⁹

6- *Haşiyeye alâ Evâili Şerhi'l-Mevâkif*: Adudiddîn el-İcî'ye ait ve *el-Mevâkif* adıyla meşhur olan kelim kitabının şerhidir. (Millî Kütüphane Yazmalar bölümü, 34 atf. 1219/5).

7- *Risale fî Seb'ı's-Şidâd*: Padişah II. Beyazıd'ın huzurunda âlimlerle yapılan tartışma ve görüşmelerin sonradan kaleme alınmış biçimidir. Düşünürümüz bu kitabında Cürçânî'nin bazı görüşlerini ele almakta ve çeşitli açılardan ona eleştiriler yöneltmektedir.

8- *Risâle fimâ Yete'allaku bi Hurûfi't-Teheccî*: Leiden, Universiteitsbibliothek, Or., nr. 958).

9- *Mevzûâtü'l-Ulûm (Risâle fil-Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabiyye)*: Bu risale Padişah II. Beyazıd'a sunulmak üzere yazılmıştır. Kitapta yirmi dokuzu Arap dili, kırk dördü de İslam diniyle ilgili olmak üzere toplam yetmiş üç ilim üzerinde durulmuştur. Molla Lütü bu esere bir de şerh yazmıştır.³⁰

10- *Tefsîru Âyâti'l-Hac mine'l-Keşşâf*: II. Beyazıd'ın huzurunda hac ayetiyle (Bakara suresi 196-199. ayetler) ilgili olarak yapılan tartışmaların sonradan kaleme alınmış biçimidir.

11- *Harnâme*³¹

12- *Risâle fî Zarfı Mutavvel*³²

²⁶ *La duplication de l'autel: Platon et le probleme de Delos: Risâle-i Taz'ifü'l-Mezbah*: Molla Sarı Lütü Lutfullah b. Hasan Tokadi Hanefi Molla Lütü, 900/1494-95; yay. M. Şerefettin Yaltkaya; çev. Abdülhak Adnan Adıvar, Henry Corbin. İstanbul: Institut Français d'Archeologie de Stamboul, 1940. (Paris, Beyrut: E. de Boccard Editeur, el-Matbaatü'l-Katalikiyye) 61, 23 s.; *Taz'ifü'l-Mezbah* olarak meşhurdur. Geometri. *Risâle-i Taz'ifü'l-Mezbah*, İsam demirbaş no: 062768 ile İSAM kütüphanesinde de kayıtlıdır.

²⁷ Millî kütüphane Yazmalar bölümü, 64 Karaali 43 numarayla kayıtlıdır.

²⁸ Süleymaniye Ktp, Cârullah Efendi, no 1793.

²⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, İstanbul 1972, c. II, s. 1765.

³⁰ Maraş, İbrahim, *Tokatlı Molla Lütü: Hayatı, Eserleri ve Felsefesi*, Divan İlmî Araştırmalar, s.14 (2003/1), s.128-129.

³¹ Orijinal metnin tıpkıbasımı ve Latinize baskısı için bkz. *Harnâme*, Türk Folklorü, Belleten, 1986, s. 157-182.

³² Leiden, 958(6).

13- *Risâletü't-Ta'lika alâ Ba'zi Mevâzi mine'l-Buhârî.*

3. Molla Lütî'nin Felsefî Görüşleri

Molla Lütî, Fahreddin Râzî ekolüne mensup olmakla birlikte felsefî görüşleri bakımından İbn Sînâ'nın takipçisi sayılabilir. Burada onun düşünce yapısını tanımaya bir giriş olması bakımından ilimler sınıflandırması ile varlık ve bilgi felsefesine kısaca değinmek istiyoruz.

3.1. İlim Tasnifi

İslâm düşünce tarihinde birçok düşünür, ilimleri belirli sınıflamalara tâbi tutmuş ve bu ilimlerden özlü bir şekilde bahseden ansiklopedik eserler meydana getirmişlerdir. Molla Lütî, ilimler sınıflamasıyla ilgili müstakil bir kitap olarak *Mevzûâtü'l-Ulûm*'u ve aynı kitabın şerhini yazmıştır. Risalesinin başında şöyle demektedir: “Bu kitap küçük veya büyük hiçbir şeyi dışarıda bırakmamıştır. Ben Arabî ve şer’î ilimlerin hepsinin konularını, ilkelerini, maksatlarını, hedeflerini ve tariflerini açıkladım. Bu kitap bütün bu ilimlerin bağlantı noktalarını öyle bir şekilde kaydetmiştir ki bu konuda hiç kimse beni geçemedi.”³³

Kendi iddialı sözlerinden de anlaşılacağı gibi Molla Lütî, ilimleri sadece Arapça ile ilgili ilimler ve şer’î ilimler diye iki grupta sınıflandırmıştır. Onun tasnifinde aklî ve felsefî ilimler grubu yoktur. Molla Lütî, tasnifine sosyolojik bir girişle başlar: “İnsan yaratılış itibarıyla medenî olduğundan onun yaşaması ancak, kendi cinsleriyle yardımlaşması ve kendi nefsindeki maksatlarını ve işlerini bildirmesiyle mümkün olur.” O bunları söyledikten sonra insanın istediklerini belirtmesi ve onlara ulaşabilmesi için sese ihtiyacı olduğunu söyler. Ona göre insan tabii olarak ses kullanmaya, harfleri hecelemeye ve nihayet kelime kurmaya zorlanır, çünkü Allah’ın verdiği yaratılış tabiatının gereği de budur. Molla Lütî daha sonra insanların, kavimlerin, milletlerin çoğalmasıyla lügatlerin, harflerin ve kelime yapımının farklılaştığını ve böylece dillerin oluştuğunu ifade eder. O, bu sözleriyle ilimler sınıflamasının ilk bölümü olan Arapça ile ilgili ilimlere, yani dil ilimlerine de bir giriş yapmış olur, daha sonra ilimlerin sıralamasına geçer.

Bu tasnif, kendisinden önceki düşünürlerin tasnifinden farklıdır. Çünkü Molla Lütî'nin tasnifinde aklî, felsefî ilimlere yer verilmemiştir. Bunun neden böyle olduğuna dair herhangi bir açıklama da yoktur. Hâlbuki kendisi matematik ve mantık alanında risaleler yazmış, Ali Kuşçu gibi büyük bir matematikçiden dersler almıştır. Ayrıca Arapça ile ilgili ilimlerden bahsederken bunların tabiat ilminden, pratik felsefeden ve geometriden faydalandığını belirtir. Yine kendisinden önceki düşünürlerce mantık ilimlerinden kabul edilen nazar, münazara ve cedel ilimleri onun tarafından ilkeleri yönüyle dinî ilimler arasında zikredilmiştir. Molla Lütî, matematik ilimlerinden olan hesap ve geometriden de bahseder. Mesela dinî ilimlerle ilkeleri yönüyle ilgili ilimler

³³ Molla Lütî, *Mevzûât*, Süleymaniye 3782/31, vr. 76b; Hacı Beşir Ağa-Eyüp, vr. 35b.

arasında zikrettiği saatleri, namaz vakitlerini, haccı ve kıblenin yönünü tayin etme ve mirasın paylaşılmasını temin için hesabı bilme ilimlerinin esaslarının matematik ilimlerinden hesap ve geometride olduğunu söylemektedir. Bunun dışında fey malının tahsili, korunması ve harcanmasının da hesap ilmi ile ilgili olduğunu ifade eder.³⁴ Buna göre Molla Lütî aklî ilimleri, kısmen de olsa, Arabî ve şer'î ilimler içinde mütalaa etmektedir. Molla Lütî'ye göre, pratik felsefeden sayılan siyaset, ekonomi ve ahlâk ilimleri dinî ilimleri tamamlayıcı ilimlerdir. Hâlbuki kendisinden önce bu ilimler; İbn Sînâ'da amelî ilimlerden, Gazzâlî'de ise ahlâk hariç dinî olmayan ilimlerden sayılmaktadır.³⁵ Molla Lütî'nin tasnifinin en ilginç yanı ilimlerin sayısındaki zenginliktir. Onun tasnifinde altmıştan fazla ilimden bahsedilmektedir. Molla Lütî'nin bu ilimler sınıflaması kendisinden sonraki düşünürlerin de dikkatini çekmiştir. Gerek Taşköprülüzâde (ö.1561) gerekse Pir Ali Oğlu Yahya Nev'î (ö. 1007/1599) Molla Lütî'yi kaynak olarak kullanmışlardır.³⁶

3.2. Varlık Felsefesi

Varlık felsefesi alanında İbn Sînâ'nın görüşlerini savunan Molla Lütî, bu konuyla ilgili, *Risâle fi Tahkiki Vücûdi'l-Vâcib* isimli küçük bir eser yazmıştır. Bu risalesinde, İbn Sînâ'nın *Şifâ* ve *el-İşârât ve't-Tenbihat* adlı eserlerinden alıntılar yapmaktadır. Risalesinin başında, önceki ve sonraki kelâmcıların filozofların sözlerini tamamlamadıklarını, bu yüzden de itiraz ettiklerini söyleyip; “Geçmişime bağlılığım beni hakkı gerçekleştirmeye ve hakikati doğrulamaya götürdü.”³⁷ demektedir. Onun geçmiş ile kastettiği, İslâm filozofları ve onların görüşleridir. Molla Lütî de tıpkı İbn Sînâ gibi, zorunlu varlık-mümkün varlık ayırımından hareketle zorunlu varlığın ispatına çalışmaktadır. Zorunlu varlık için inniyetinin dışında başka bir mahiyetinin olmadığını söyleyen Molla Lütî, onun mahiyetinin sırf varlık ve inniyet olduğunu, dolayısıyla zorunlu varlıkta varlık ile mahiyet ayırımının olmadığını, bu yüzden de mahiyetten değil, inniyetten söz edilebileceğini vurgulamaktadır. Buna göre Zorunlu Varlık, zatıyla mevcuttur. Ayrıca Zorunlu Varlığın, mahiyetinin dışında, mahiyetine gerekli olan bir varlığın olmasını da caiz görmeyen Molla Lütî, caiz olduğu takdirde zorunlu varlığın sebebinin kendisinden önce olması gerekeceğini ifade etmektedir. Ona göre, mümkün varlıklarda varlık ile mahiyet ayırımı söz konusudur ve varlık mahiyete arızdır. Çünkü mümkün varlık, kendisini var edecek bir sebebe ihtiyaç duyar ve bu

³⁴ *Mevzuat*, Süleymaniye 3782/31, vr. 76b-81a; Hacı Beşir Ağa Eyüp, vr. 36 b-43a

³⁵ Bkz. el-Mar'âşî, *Terîbu'l-Ulûm*, tahkik edenin yazdığı önsöz, s. 17-35.

³⁶ Bkz. Ömer Tolgay, *Netâyicü'l-Fünûn ve 16. Yüzyıl Türk Düşüncesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989, s. 37-38, 58-59; M. Necip Yılmaz, *Taşköprülüzâde ve'es-Seâdetü'l-Fâhire fi's-Siyâdeti'l-Ahire Adlı Eseri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991, s. 36-37,42-43, 47, 51, 60-63; Maraş, İbrahim, *Molla Lütî'nin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri*, Basılmamış Y. Lisan Tezi, Ankara, 1992, s. 62-80.

³⁷ Molla Lütî, *Risâle fi Tahkiki Vücûdi'l-Vâcib*, Yeni Cami (Süleymaniye) 1181/30, vr. 264 b; Leiden Ktp. or. 958/5, vr. 17b.

sebepten dışarıdan gelir. Bu da sebep olacak mevcudun varlığının kendisinden olmasını gerektirmektedir. İşte bu varlık, zorunlu varlıktır. Öte yandan, var olan bir şey zorunlu varlığın dış dünyadaki eseri olduğu için aklen onun oluşunun dış varlıklarda olması gereklidir.³⁸ İşte bu genel varlıktır.

Molla Lütfi'ye göre genel varlık, zorunlu varlığın gereğidir ve zorunlu varlık da genel varlığa muhtaç değildir. Çünkü zorunlu varlığın sebebi olmadığı için onun özel anlamdaki varlığının, yani inniyetinin sebebi yoktur. Bu, İbn Sînâ'ya ve onun sadık takipçisi Nasîreddin Tûsî'ye göre de böyledir.³⁹ Molla Lütfi, neticede, mutlak varlığın zorunlu varlık üzerine, herkes tarafından düşünüldüğü şekliyle yüklem olmayıp bilakis bu yüklem olma hususunda nispet olabileceğini söyler. Bu nispet de varlığın mümkün varlıklara nispeti gibi değildir. Çünkü onlar için yüklem olmakla onlara varlık vermektedir. Mutlak varlığın zorunlu varlığa yüklem olması ise ona varlık vermesi yönüyle değil, ancak ârizî şeylerin mevcutlara, onların gerekli varlıklarından sonra yüklem olması gibidir.⁴⁰ Zorunlu varlık dışında mahiyet olmadan varlık meydana gelmez. Ancak zorunlu varlık, zatından varlığını gerekli kılar. O zaman mahiyetlerine varlık eklenen şeylerde varlık arazdır. Hâlbuki bizatihi var olanın varlığının mahiyetinden önce gelmesi mümkün değildir. O, zâtıyla vardır ve zâtıyla zorunludur. Molla Lütfi, zorunlu varlık, mümkün varlık ve genel varlık hakkındaki izahlarında İbn Sina'nın eserlerinden yer yer iktibaslar yaparak görüşlerini teyit etmeye çalışmıştır.

3.3. Bilgi Felsefesi

Molla Lütfi'nin bilgi felsefesinin üç boyutu vardır. Birincisi, mantıkî boyuttur ve temelinde zaruri bilgiler vardır. Bunlar, ona göre, bir hüküm ifade etmeyen tasavvurî bilgilerle olumlu veya olumsuz bir hüküm ifade eden tasdikî bilgilerdir. Bu bilgilerin bazıları zihinde zaruri olarak bilinirken, diğer bazıları duyular ve tecrübelerle bilinir. O halde Molla Lütfi'nin bilgi anlayışının temelinde tasavvurî ve tasdikî bilgiler bulunmaktadır. Nazarî bilgi, insanın düşünüldürleri idrak etme kabiliyeti olan heyûlânî akıldan hareketle bilgideki tadrîcî bir yükselmeye işaret eder. Ona göre heyûlânî akıl, zarurî bilgilerin yer aldığı, insanın fitratına uygun olan idrak etme kabiliyetini oluşturur. Allah, insanı bununla faziletli kılmış ve bu zarurî ilimle, nazarî ve istidlâlî ilme yönelmesini sağlamıştır. Öyle ki zarurî bilgilerden nazarî bilgileri müşahede etmeye, yani müstefâd akla, hemen sonra da bu müşahedelerin tekrar edilip meleke kesbedilmesiyle bilfiil akla ulaşılır. Molla Lütfi, bilfiil akli her ne kadar müstefâd akıldan sonraya koysa da aslında gerçek yerinin ondan önce olduğunu

³⁸ Molla Lütfi, *Risâle fî Tahkîki Vücûdi'l-Vacib*, Yeni Cami (Süleymaniye)1181/30, vr. 264 b-266 b; Leiden Ktp. or. 958/5, vr. 17 b-19 a.

³⁹ Bkz. Atay, *İbn Sina'da Varlık Nazariyesi*, Ankara 1983, s. 189-192; Olguner, Fahreddin, *Üç Türk İslam Mütefekkeri: İbn Sina, Fahreddin Razi, Nasireddin Tûsî Düşüncesinde Varoluş*, Ankara 1985, s. 108-111.

⁴⁰ Molla Lütfi, *a.g.e.*, Yeni Cami (Süleymaniye) 1181/30, vr. 265a.

belirtir. Buna göre aklın en son ulaşacağı merteye müstefâd akıl derecesidir.⁴¹ Ancak insanın elde edeceği bilgi burada bitmemektedir. Müstefâd akıldan sonra üçüncü bir yön olan sezgi devreye girmektedir. Müstefâd akılla elde edilen bilgileri ilmelyakîn olarak değerlendiren Molla Lütfi, sezgideki ilk derecenin aynelyakîn olduğunu belirtmektedir. Ona göre sezgideki son merteye, hakkalyakîn mertebesidir. Bilginin en son mertebesi de budur. Molla Lütfi'nin burada savunmuş olduğu bilgi felsefesi, eserine şerh yazdığı Adudüddin el-İcî'nin (ö. 1355) de mensup olduğu İbn Sînâ çizgisindedir.⁴²

Kaynakça

- Aşık Çelebi, *Meşâirü 'ş-Şuarâ*, G.M. Meredith-Owens, London, 1971
- Atay, Hüseyin, *İbn Sina'da Varlık Nazariyesi*, Ankara, 1983
- el-Mar'aşî, *Tertîbu 'l-Ulûm*, tahkik edenin yazdığı önsöz, s. 17-35.
- Evkuran, Mehmet, *Osmanlı Bürokrasisinde Yüksek Siyaset-Ulemâ İlişkileri: Molla Lütfi Örneğinde Bir Değerlendirme*, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008/1, c.7, sy. 13, s. 37-60.
- Gökyay, O. Şaik, *Molla Lütfi*, Ankara, 1987
- Hoca Sadeddin, *Tacî 't-Tevarih*, İstanbul, 1279
- Kâtip Çelebi, *Keşfu 'z-Zunûn*, İstanbul, 1972
- Latîfî, *Latîfî Tezkiresi*, haz. M. İsen, Ankara, 1990
- Maraş, İbrahim, *Molla Lütfi'nin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1992
- Maraş, İbrahim, *Tokatlı Molla Lütfi: Hayatı, Eserleri ve Felsefesi*, Divan İlmî Araştırmalar, sy.14 (2003/1)
- Mecdi Efendi, *Tercüme-i Şakâyık*, İstanbul, 1878
- Molla Ahaveyn, *Risale fi Ahkâmi 'z-Zındık*, Milli Ktb., 431/6
- Molla Lütfi, *Harname*, Türk Folklorü, Belleten, 1986, s. 157-182.
- Molla Lütfi, *Hâşiye alâ Şerhi 'l-Mevâkıf*, Nuruosmaniye 4391
- Molla Lütfi, *Mevzûâtü 'l-Ulûm*, Süleymaniye, no: 3782/31
- Molla Lütfi, *Risâle fi Tahkîki Vücûdi 'l-Vacib*, Yeni Cami (Süleymaniye) 1181/30
- Molla Lütfi, *Risale fi Usuleti Seb 'i 'ş-Şidad*, Süleymaniye Ktb., 2029
- Molla Lütfi, *Risâle-i Taz 'ifi 'l-Mezbah*, Paris, Beyrut, tsz., İsam demirbaş no: 062768
- Molla Lütfi, *Şerhu Mevzuati 'l-Ulûm*, Köprülü Ktb., 1596
- Olguner, Fahreddin, *Üç Türk İslam Mütefekkeri: İbn Sina, Fahreddin Razi*,

⁴¹ Molla Lütfi, *Hâşiye alâ Şerhi 'l-Mevâkıf*, Nuruosmaniye 4391, vr. 1a-3b; 23 b- 38b.

⁴² Bkz. Atay, Fahreddin Razi'nin *Muhassal*'ının çevirisine yazdığı giriş, s. 1-7.

- Nasireddin Tûsî Düşüncesinde Varoluş*, Ankara 1985
- Özen, Şükrü, *İslam Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lutfi'nin İdamının Fıkhîliği*, İslam Araştırmaları Dergisi, sayı 6, 2001, s.17-62.
- Taşköprülüzâde, *Şakâyıkü'n-Nu'mâniyye*, Beyrut 1975
- Tolgay, Ömer, *Netâyicü'l-Fünûn ve 16. Yüzyıl Türk Düşüncesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989
- Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1975
- Yılmaz, M. Necip, *Taşköprülüzâde ve es-Seâdetü'l-Fâhire fî's-Siyâdeti'l-Ahire Adlı Eseri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991